

SIMON ZITA

A csárdás melléknév eredetéről

Az Új Magyar Tájszótár és népdalaink tanúsága szerint a *csárdás* szó főnevesült melléknévként nemcsak néptáncaink egyikét jelöli, hanem egyes tájnyelvekben tulajdonságot jelölő szerepe is van. Az Új Magyar Tájszótárban (I: 760) a *csárdás* címszó alatt az alábbi jelentéseket találjuk:

1) <csak népköltészeti termékben, főként nőre, de olykor állatra, esetleg tárgyra vonatkoztatva is:> **csinos, szemrevaló, jóállású;**

2) csárdás haj: hosszú, hátul kereken lenyírt férfihaj-viselet;

3) mulató, hetyke;

4) rossz erkölcsű (nő);

a) ~ asszonyok: a szoknyájukat hátul túlságosan felgyűrve viselő asszonyok.

b) ~ öltözet: rendetlen öltözet.

Jelen dolgozatomban a *csárdás* szó eredetét vizsgálom, elsőként említett ('csinos, szemrevaló, jóállású') jelentésében.

Mind a szláv nyelvekben, mind a magyarban megfigyelhető a konkrét értelemben vett varázslást, bájolást jelölő szavak jelentésének absztrahálódása, lásd: *bá-jol* – *elbájoló*, *bájos*, *bűvöl* – *elbűvölő*, *bűvös*, *igéz* – *igéző* stb., orosz *очаровать, приворожить* – *очаровательный, обворожительный*, szerb *чарати* – *чаробан*, szlovák *čarovat'* – *čarovný* stb. (A fent említett három magyar ige mindegyike török eredetű.) Dolgozatomban arra szeretnék rámutatni, hogy a *csárdás* 'csinos, szemrevaló, jóállású' jelentésében nem az eredetileg 'padlás' jelentésű balkáni vándorszóra, a *csárdá*-ra vezethető vissza, hanem a szláv *čar-* töre. (Az ószláv *чръ* szó 'varázslás'-t, 'varázslat'-ot jelent.)

Az Új Magyar Tájszótár adatai szerint a *csárdás* szót első jelentésében Bőde (Zala m.), Kőtcse (Somogy m.), Bag (Pest m.), Hódmezővásárhely, Szeged (Csongrád m.), Sárospatak (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Debrecen (Hajdú-Bihar m.), Csenger (Szabolcs-Szatmár m.), Nagytárkány (Délkelet-Szlovákia), Munkács (Kárpátalja) településeken jegyezték le, vagyis az ország délnyugati, déli, keleti, északi, északkeleti részein. Mivel ezek a települések némelyike egymástól igen nagy távolságra van, nem valószínű, hogy egyetlen szláv nyelvből kölcsönöztük a kérdéses szót. Számolnunk kell az összes környező szláv nyelv, illetőleg a magyar honfoglalás idején a Kárpát-medencében beszélt szláv nyelvjárássok hatásával is. Mint az alábbiakban látni fogjuk, a *čar-* tö mindegyik szomszédos szláv nyelvben és az ószlávban is megtalálható:

‘varázslás, varázslat’: ószláv: чаръ (Slovník... 1995); orosz: чары, чародейство (Hadrovics–Gáldi 1989); ukrán: чарівництво, чари (Csucska–Rot–Szák 1961); szerb: чар, чаролија, чаробњаиство (Palich 1982); szlovén: čar, čaranje, čarovnija, čarodejstvo (Hradil 1982); szlovák: čary (Lukács 1962);

‘varázsló’: ószláv: чародѣи (Slovník 1995); orosz: чародей, чаровник (Hadrovics–Gáldi 1989); ukrán: чародіи (ниї) (Csucska–Rot–Szák 1961); szerb: чаробњак, чаробник (Palich 1982); szlovén: čarovnik (Hradil 1982); szlovák: čarodej, čarodejnik (Lukács 1962);

‘varázslatos, elbűvölő’: orosz: очаровательный, чарующий, чародейный (Hadrovics–Gáldi 1989); ukrán: чарівний (Csucska–Rot–Szák 1961); szerb: чарни (Palich 1982); szlovén: očarljiv, čaroben (Hradil 1982); szlovák: čarodejný, čarovný (Lukács 1962);

‘varázsol, elbűvöl’: ószláv: чаро дѣяти (Slovník 1995); orosz: очаровать (Hadrovics–Gáldi 1989); ukrán: чарувати, зачаровувати (Csucska–Rot–Szák 1961); szerb: чарати (Palich 1982); szlovén: čarati, začarati (Hradil 1982); szlovák: čarovat’, čariti’ (Lukács 1962).

Jelentéstani szempontból elég megalapozottnak tűnik, hogy a szlávoktól vettük át ezt a szót ‘elbűvölő, bájós’ jelentésben, a kérdés már csak az, hogy melyik szláv formát vettük át, és az milyen fonológiai és morfológiai változáson ment keresztül. A *csárdás* szó *-s* képzője magyar, általában főnévből képez melléknevet, de honosító képzőként is funkcionál. Mint Hadrovics László írta *Magyar történeti jelentéstan* című munkájában, „idegenből átvett mellékneveink közül az átvételkor számos kapott *-s* képzőt. Ilyenek: *szabados*, amely a *szabad* mellett kezdettől fogva azonos jelentésben használatos, [...] *negédes* ‘gögös’, a szl. *ne godę* ‘nem kedvére’ predikatív kifejezés átvétele, a *selejtes* a német *schlecht*-ből, eredeti magyar alakja *slejt* volt. [...] Ezek körébe tartozik a magyar *mármoros* is. A XVII. sz. óta adatolt melléknévi alak az oszmán *mahmur* ‘(italozástól, mély alvástól) kábult, bódult’ átvétele. A magyarban a szó mindjárt az átvételkor honosító képzőt kapott, s így alapszavát később a magyarban elvonhatták” (Hadrovics 1992: 123).

Elképzelhető, hogy a *csárdás* szó is rögtön az átvételkor kapta meg az *-s* honosító képzőt, hiszen ‘báj, varázs’ jelentésű, *csárda* alakú szavunk nem maradt fenn. A *d* fonéma jelenléte ugyanakkor arra utal, hogy nem közvetlenül a *čar-* tőhöz, hanem annak valamely származékához járult a honosító képző. Ha az *-s* szuffixumot elvonjuk, marad a *csárdá-* tő, amely a *čaroděj* ‘varázsló’ szláv formából az alábbi módon vezethető le: a szóvégi *-ěj* hangkapcsolatot a magyar *-éi* diftongusnak érezte, amely az ómagyar korban szabályosan *-é*-vé egyszerűsödött (pl. Дунай > *Duna*, Андрей > *Endré* > *Endre*). A kétnyiltszótagos tendencia következtében az *-o-* magánhangzó kiesett: *čaroděj* > **csárodé* > **csárdé*, majd hangrendi kiegyenlítődés folytán *csárdá*-vá alakult. Ehhez járul végül az *-s* képző: *csárdás*. Mindez levezethető úgy is, hogy rögtön hozzáragasztjuk az *-s* elemet, hiszen a diftongusok leegyszerű-

sődése nemcsak szóvégen ment végbe: *čaroděj* > (+ honosító képző) > **csarodés* > **csárdés* > *csárdás* (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 167–170).

Felmerül a kérdés, hogy lehetséges-e egy főnév (jelen esetben a *varázsló*) melléknév minőségében történő átvétele. A válasz igen, gondoljunk a *dús* melléknévre, ami a középolasz, ‘vezér’ jelentésű *duce* szóra vezethető vissza. Mindamellet, mint Hadrovics (1992: 200) is írja, „A magyar nyelv egyik sajátága, hogy főnévből alakí változás nélkül nagyon könnyen válhat melléknév”. A szláv mellékneveket nominális formájukban és legtöbbször az *-n-* szláv melléknévképző nélkül vettük át (*szent*, *bolond*, *drága*; ellenpélda: *parázna* vagy a későbbi átvételű *szamorodni*), ezért nem lehet biztosan tudni, hogy valójában a *čaroděj* vagy a *čarodejnyj* volt a kölcsönzött alak, mindenesetre a *čaroděj* egyszerűsége miatt valószínűbbnek tűnik. Az igencsak produktív *-s* képző azért járult a *csárdá-* tőhöz, hogy kellőképpen motivált legyen annak melléknév mivolta, tulajdonsághordozó jellege, és ehhez a *bájos*, *csábos*, *bűvös*, *csodás* szavak analógiás hatása is hozzásegíthetett.

Elméletileg nem kizárható, hogy létezett a nyelvben – még ha rövid ideig is, és csak tájszóként – egy főnév, amiből azután az *-s* képző segítségével a melléknév létrejött. Nem kizárt, hogy éppen **csárda* formában élt ez a ‘báj, varázs, csáberő’ jelentésű szó (*čaroděj* > **csárodé* > **csárdé* > **csárdá* > *csárda* a szóvégi *á, é, i* szabályos megrövidülése folytán; Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 166), ami aztán a *csárda* < szerb *čardak* vándorszó és a belőle képzett *csárdás* táncelnevezés elterjedése következtében háttérbe szorulhatott és kihalhatott. Annál is inkább, mert párhuzamosan több szinonima is élt a bájos, csábitó tulajdonság kifejezésére, ezért a *csárdás* ebben a jelentésében sosem válhatott közkeletűvé, mindvégig tájszó maradt, illetve a népdalokban őrződött csak meg igen szűk jelentésben, szép, illetve – a későbbi jelentésváltoztatban – *parázna* nőkre vonatkoztatva.

Végül feltételezhetünk egy szóvegyüléssel megoldást is: elméletileg a *csár-* (**csáros*) és a *csodás* hasonló jelentésű szavak összekeveredéséből is létrejöhetett a *csárdás* melléknév.

Cikkemben több alternatívát is fölvettem a *csárdás* szó eredetével és a szláv *čar-* tő meghonosodásával kapcsolatban. Mivel nem állnak rendelkezésünkre írásos adatok a *csárdás* korábbi alakjairól, nem tudjuk fejlődését nyomon követni, csupán feltételezéseink lehetnek róla. Véleményem szerint tehát az első lehetőség az, hogy az ómagyar kor elején, rögtön az *-s* honosító képző hozzáillesztésével vettük át a szlávból, a második az, hogy rövid ideig élt egy ‘báj, varázs, csáberő’ jelentésű szó is a magyarban, amely azután kihalt, és csak a belőle képzett melléknév maradt fenn bizonyos nyelvjárásokban, a harmadik pedig az, hogy két szláv eredetű és egymáshoz közeli jelentésű szó (pl. szerb *чудни, чарни*) vegyüléséből keletkezett. Valójában nem lehet állást foglalni egyik lehetőség mellett sem, és ez nem is állt szándékomban, munkámat csupán problémafelvetésnek szántam.

IRODALOM

- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967, *A magyar nyelv története*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Csucska P. P. – Rot O. M. – Szák J. M. 1961, *Magyar–ukrán szótár*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László 1992, *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László – Gáldi László 1989, *Magyar–orosz szótár*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Hradil, Jože 1982, *Magyar–szlovén szótár*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Lukács Katalin 1962, *Magyar–szlovák szótár*. Bp.: Terra.
- Palich Emil 1982, *Magyar–szerbhorvát kézisztár*. Bp.: Terra.
- Slovník jazyka staroslovenského 49*. Praha: Academia, 1995.
- Új Magyar Tájszótár I*. Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Szerk.: Hosszú Ferenc. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1979.